

HOMONIMÁK ÉS AZ AZONOSALAKÚSÁG MÁS ESETEI ÁCS KÁROLY VERSEIBEN

CSEH MÁRTA

1. Ennek a dolgozatnak a megírásában sok tekintetben segítségemre volt Rácz Endrének *A homonimák szépirodalmi előfordulásairól* című tanulmánya. (Forráshelye: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből, Tankönyvkiadó, Budapest, 1980, 157–206. A továbbiakban rendszerint Rácz, 1980 jelzéssel hivatkozom rá.) Ennek a tanulmánynak a szellemét (s kezdő gondolatait szinte szó szerint is) szeretném a magam munkájára nézve is többé-kevésbé érvényesnek hinni.

Példaanyagom Ács Károly verseiből származik, szinte kivétel nélkül. A következő kötetekből: *Ács Károly összes versei*, Forum, Újvidék, 1988, *Ráklépcsben*, Forum–Családi Kör, Újvidék, 1995. A példák, az anyag csoportosítása a lehetőségek szerint a főnt említett Rácz Endre-tanulmány rendjét követi: előbb a szótári homonímia eseteit vesszük sorra, azután a nyelvtani homonímiával foglalkozunk majd. Végezetül az azonosalakúság néhány különlegesebb esetéről is említést teszünk (pl. főnévi jellegű értékváltás és egyéb szófaji „átcsapás”-ok, a homonímia, mint játék a szavakkal stb.).

2. Lexikális (szótári) homonímiának a lexémák (szótári szóalakok) között főnnálló homonímiát nevezük. Itt nemcsak a tőszavak – Károly Sándor szerint (l. Károly, 1970:80) „két morfológiailag tagolatlan jel” – alaki egybevagóságot értjük alatta (pl. *ég*¹ ige – *ég*² főnév; *áll*¹ ige – *áll*² főnév; *hat*¹ ige – *hat*² számnév; *hó*¹ 'csapadék' főnév – *hó*² 'hónap' főnév – *hó*³ indulatszó, *görög*¹ ige – *görög*² főnév és melléknév), hanem a morfológiailag – egyrészt vagy mindkét oldalon – tagolható szótári szavak homonímiáját is. Közöttük tőszavak is előfordulhatnak, de lehetnek képzett és összetett szavak is. Pl. *háló*¹ főnév – *háló*² melléknévi igenév és főnév; *megint*¹ igekötős ige – *megint*² határozószó, *vágat*¹ ige – *vágat*² főnév; *faló*¹ főnév – *faló*² melléknévi igenév stb.). E példákat (és még másokat is) s e fölfogás ismertetését l. bővebben Rácz, 1980:158, 188kk, Bencédy, MMNY:536).

2.1. Ács Károlytól itt csak olyan példákat idézünk, amelyeket az jellemez, hogy a szókészletben egy másikkal azonos alakúnak tekinthető szó csak egyszer jelenik meg bennük; a jelentése tekintetében azonban ez a szó komplex módon viselkedik. Pl. „Fölötte *gyűl* a sárga hab” (*Sárga idill*). A *gyűl* szóban, amelyről (egyrészt) elmaradt az ikes igék jellegzetes toldaléka, szétválaszthatatlanul benne van a ’halmazódik’ és (átvitt értelemben) a ’gennyesedik’ jelentés is, és ez tartalmi-formai gazdagodására szolgál a versnek.

Költői szövegben szójelentéseket pontosan meghatározni azért nehezebb (ezt az előbbi példában is láttuk), mert szinte mindig gondolnunk kell arra, hogy a költő a szavakat a köznyelvitől eltérő módon használja a versben. Valójában az effajta litentia poetica-szerű vonatkozások miatt tarthatjuk főnévnek is, a *kicsi felhő* jelzős szerkezettel azonos mondatfunkciós helyzetben álló szónak a *csöpp*-et az alábbi idézetben; eszerint kettős megszólítással kezdődik a szóban forgó mondat (az is ez irányban mutat, hogy a következő verssor elején is értelmezős szerkezetet találunk): „*Csőpp*, kicsi felhő, merre vesztél el? / Ősöd, a tenger, várja a sírt” (*Az idők érkezése*). De, természetesen, a *felhő* főnévnek jelzője is lehet a *csöpp*, ugyanúgy, mint a *kicsi*, azaz – ebben az értelmezésben – halmazott jelzős szerkezet a *csöpp*, *kicsi felhő*. Valószínűleg az itt a leghelyesebb, ha „egységben ható kettős értelmet” (Ráczy) tulajdonítunk a kiemelt szónak itt is, több más példa esetében is.

A csak alkalmasszerűen főnévi értékűvé vált szavak között majd még foglalkozunk az *Emlékezés Sz. D.-re* című versből való „ősi, fanyar gőg puhulta az őt” verssorban előforduló *ó* szavunkkal. Ennek az az oka, hogy az *ó* lexéma ezen a helyen főnévi értékű szóként viselkedik (tárgyragot vesz föl), holott egyébként a mai magyar nyelvben közönségesen csak ’rég’i’ jelentésben használatos melléknév, esetleg indulatszó. Az *ó* lexéma azonban ugyanebben a versben valódi, lexikális homonimaként is megjelenik. A kontextusból kiviláglik ugyan (ott a vessző az *ó* után), hogy nem a ’rég’i, ősi, elavult’ jelentésű melléknév, hanem az *ó* indulatszó az, amellyel az alábbi versszak kezdődik, de a kettősség l e h e t ő s é g e, ha fölfigyelünk rá a vers olvasása közben, mégiscsak megállít bennünket egy pillanatra:

Ó, király-ember, por hullott beléd,
de súlyos igéd megmarad talán;
ezer mély hangú magány-trombitán
zuhog és hív és tud és egybevéd.

Előfordul azonban az *ó* szavunk úgy is, hogy tarthatjuk indulatszónak is és melléknévnek is: „*Ó*, régi tó, bekormolt ezüst!” (*Nádas tavon*).

Az *ósz* hangsor homonim voltára a magyar költészetből több szép példa is eszünkbe juthat. Pl. Arany Jánostól, a *Toldi estéjéből*:

Őszbe csavarodott a természet feje,
Dérré vált a harmat, hull a fák levele.

Vagy Petőfi Sándortól a *Szeptember végén* című vers alábbi sorai:

Még ifjú szivemben a lángsugarú nyár
S még benne virít az egész kikelet,
De íme sötét hajam őszbe vegyül már,
A tél dere már megüté fejemet.

Ács Károlyt *Hulló levelek és zümmögő szavak* című verse révén lehet ebben az összefüggésben említeni:

Szép lenne, hogyha minden így maradna:
az orrban fanyar őszi illatok,
a légben hulló őszi levelek,
a szívben őszi zümmögő szavak . . .
Szép lenne múlni s megmaradni ősznek.

2.2. Ács Károly verseiben találunk szép példákat arra is, hogy mindkét homonim szó benne van a szövegben: „Sokan esküdtek: a kezünkben van már! / *Igen*: miénk, és: *igen* érthető” (*Keresni kell*). Az első esetben mondat értékű állítószó, a másodikban határozó az *igen*. „Előhalásznám, / *de* rossz halász a szem, (. . .) Inkább ne mondják / versemre: *de* szép!” (*Keresések*); „az elme zilált kerítése tán véd még, / *de* az ösztönök súlya / s a méz-szavak varázsa / mélységbe húz s a pokol / sziklái mind rám rázza. / *De* jó volna: nyugodtan, békés aggok eszével / leszámolni örökre / az élet nehezevel” (*Tépelődő*). A *de* a fenti két idézetben egyszer-egyszer kötőszó és indulatszó. „Végül *egy* lesz az egész. / *De* felhők foltja fal belénk: a káosz, / mely torz kanyar *egy* újabb éjszakához” (*Reggeli bánateső*). Az *egy* először számnév, másodszer névelő. És végezetül egy „közönséges”, szinte változatlan formában a köznyelvből átvett, példaként idézhető szövegrészlet a *Tanács újságolvasóknak* című versből: „mit ír ma az az újság”. Névmás és névelő itt az egymás mellett olvasható két az.

2.3. Az imént említett homonim (vagy potenciálisan homonim) lexémák közötti azonosalakúság minőségében megváltozik, ha ezek a szavak (ha tehetik) jelet vagy ragot vesznek föl, s jeles, ragos alakban válnak egy másik szóval azonos alakúvá. Ilyenkor már nyelvtani homonímiát szokott emlegetni a szakirodalom. Ezért fordulhat elő a jelen dolgozat keretei között is, hogy némely, a fentiekben már említett szóval, szópárral az alábbiakban még újból találkozhatunk, csak éppen nem a szótári alapalakjukban, hanem jeles, ragos alakban.

Ugyancsak e dolgozat egy másik pontján, az 5. pont alatt, a szójátékok bemutatásakor foglalkozunk majd néhány olyan esettel, amelyeket itt is meg lehetett volna említeni, de nyilvánvaló volt esetükben a szavak közti homonímiának szójátékként való fölhasználása, mint lényeges versépítő sajáttság. (A szójátékok közé különben a nyelvtani homonímia köréből is kerültek példák.)

2.4. Egyrészt a kérdő névmások és határozószók, másrészt „a vonatkozó névmásoknak és határozószóknak a rövidebb alakjai (*ki, mi, mely, mennyi, hol, mikor, miként* stb.) közötti” (Rácz, 1980:172–4) azonosalakúságot is lexikális homonímiának kell tartanunk. Rácz Endre József Attila, Vörösmarty Mihály, Radnóti Miklós verseiből vett példákon mutatja be az effajta egybeesést. A következő Ács Károly-idézettel először azt mutatjuk be itt, hogy mikor *n e m* jön létre homonímia az említett kategóriák között: ha a vonatkozó névmásnak a teljesebb alakját használjuk:

Ami öröm, az mind odatalált,
a lányomok mind-mind odavezettek,
mindnek *mi* jó volt, az volt jó az egynek.
(*Rögök vallanak*)

(Az idézet harmadik sorában kiemelt *mi* azonban, amely itt ugyancsak főnévi vonatkozó névmás, mint a szintén kiemelt *ami*, csak az *a*-szegmentum nélkül – megfelelő körülmények között – már beléphet a homonimák körébe: szövegbeli szerepétől függően lehet kérdő névmás is – főnévi és melléknévi, akárcsak vonatkozó névmásként, és személyes névmás is, s mindezek mellett: indulatszó. Az ilyen névmási tövek ragokkal, jelekkel bővíülhetnek, de ez a tövek homonim voltán nem változtat, s toldalékos alakban is megjelenhetnek homonimákként, hiszen a vonatkozó és a kérdő névmások toldalékolásában nincsenek lényeges különbségek. Pl. „Látom a düh s a rontás / száz-harapású rémét, / *kitől* az elme zilált / kerítése tán véd még?” [*Rögök vallanak*]. Ebben a versrészletben sem kétséges a *kitől* szóalak vonatkozó névmási természeté.)

3. A homonímiának arról a típusáról, amely pl. a *várunk* birtokos személyjeles *vár* főnév és a *várunk* személyragos igealak, illetve az *égnék* határozóragos főnév és az *égnék* személyragos igealak között fönnáll, vagyis a „nem szótári alakok”, azaz „a jelezett vagy ragozott szóalakok” között föllépő azonosalakúságról szólva Rácz Endre megjegyzi: „a nyelvtani műszó használata a jelezett vagy ragozott szóalakok homonímiájának a megjelölésére hagyományosnak tekinthető, bár némileg zavaró” (Rácz, 1980:159). A zavart okozhatja az is, hogy a képzett (de jel- és/vagy ragtalan – pl. *váгат* [*vág+at*] ige és *váгат* [*vág+at*] főnév), továbbá a tőszó és képzett (de jel- és/vagy ragtalan) szó között fönnálló homonímia esetei is idetartozóaknak érezhetők. Egy példa a tőszó és képzett szó közti homonímiára: *háló*¹ rácsszerűen lyukacsos szövedékből készült

eszköz'; pl. halászháló, hajháló és *háló*² (*hál+ó*) 'hálószoza'. Vagy ide érthető lehetne ilyen alapon pl. a *faló* összetett főnév ('fából készült ló') és a *faló* (*fal+ó*) igei származék homonímiája. A jeletetlen, ragozatlan szavak esetében helyesebb azonban lexikális (szótári homonímiáról beszélni, akár tőszavakról, akár képzett vagy összetett szavakról legyen is szó, hiszen a tőszavak mellett a képzett szavak és az összetett szavak is lexémaszintű nyelvi egységek.

3.1. Zavart okozó lehet továbbá az is, hogy a *nyelvtani homonímia* kifejezés alatt érthető más is, nemcsak a *s z ó a l a k o k* közti alaki azonosság. Többek között az ún. *szintaktikai homonímia* is, vagyis az a jelenség, amelyet a szónál nagyobb nyelvi egységek, mondjuk szó szerkezetek vagy mondatok között tapasztalunk. Vegyük a következő példát: *az autó kerülése!* Ez genitivus subjektívus szerkezet éppúgy lehet, mint genitivus objectívus: ha az autó kerül – és ha az autót kerülük, az autó alanya is, tárgy is lehet (a valóságnak megfelelően) a *kerülés* szóval jelzett cselekvésnek (Rácz Endre *az apa szeretete* példán mutatja be ezt a jelenséget idézett tanulmányában).

3.1.1. Ha megvizsgáljuk az Ács Károly verseiből való alábbi részleteket, közelebb kerülünk a szintaktikai homonímia jelenségéhez. A most idézendő verssorokban megfogalmazott tartalmak gazdagságához a nyelvi szerkezetek alaki egybeesése is hozzájárul, s ennek révén a költői szöveg szövedéke (még) többretegűbbé válik.

„Ez már nem hasonlít a télre.” Ha csak magában nézzük ezt a verssort, a *Banális idill* második versszakának harmadik sorát, teljesen egyértelműnek tűnik: az amiről a költő beszél, *n e m o l y a n*, mint a tél. Még a megelőző verssorok alapján sem igen gyanakodhatunk, hogy mást jelent ez a mondat, mint hisszük, hiszen ezek a sorok előzik meg:

A költő, versét félretéve,
Ujjait fújja: fúj a szél.
Ez már nem hasonlít a télre;

De így folytatódik, ekképp zárul a versszak, a gondolat:

Hamisítatlanul: a tél.

Csak a versszak zárósora döbbsenti rá az olvasót, hogy a kiemelt sor *nem* módosítószava nem úgy kapcsolódik a szöveggörnyezetéhez, hogy a rákövetkező szót, itt a *hasonlít* állítmányt tagadja („nem hasonlít”, fő nyomatékkal a *nem-en*), hanem úgy, hogy a *hasonlít a télre* mondatrészlet tagadásául szolgál: „nem hasonlít a télre” – külön szakaszban a *nem-mel*, s egy újabban a *hasonlít a télre* szó szerkezettel; közöttük rövid szünet van, s a sor legerősebben hangsúlyozandó szava a *hasonlít*, mert vele áll szemben tartalmilag a következő sor, amely azt egyértelműsíti, azt fejezi ki, hogy a „vers”-idő nemcsak valami

télszerű, a télre emlékeztető, a télre hasonlító idő (s nem is olyan idő, amely *nem* a téli időre hasonlít, mint ahogy eredetileg gondoltuk), hanem maga a zord tél – mint a versből kitűnik – ténylegesen is, átvitt értelemben is. Vagyis a tartalmi ellentét ebben a versszakban a két utolsó sor között van.

Írott szöveggel kerülve szembe, az olvasónak a szövegmegértésben nem könnyítik a dolgát a szavak közti hangsúlyviszonyok. Amikor a szövegolvasásban még csak ott tart: „Ez már nem hasonlít a télre”, még nem tudhatja, mi lesz a következő sor, a következő gondolat. Csak a szövegben továbbjutva ismerjük föl, hogy a kiemelt verssor nemcsak egyféleképpen érthető, s itt éppen nem úgy, ahogy először gondoltuk. Ezt a versszegmentumot is tehát, az alaki egyöntetűség mellett, jelentésbeli kettősség, mondhatjuk: szintaktikai homonímia jellemzi; olyan homonímia, amely az alsóbb nyelvi szinteken, pl. a lexémák vagy a morfémák szintjén nem érhető tetten, legfőljebb szintagma-szinten.

De lássunk egy másik példát is a szintaktikai homonímiára!

raknék nagy házakat,
melyekben gondolatként cikázó lift szalad;
(Munka)

A *gondolatként* módhatározó (ragos főnév) determinánsa lehet a *szalad* állítmánynak is, de annak a melléknévi igenévvel kifejezett jelzőnek (*cikázó*) is, amely közvetlenül az alanynak van alárendelve. Azaz a *gondolatként cikázó lift* és a *gondolatként szalad* szerkezet tagjaként is értelmezhető. Csak a gondolatritmus és a vers lüktetése teszi ezt a második lehetőséget valószínűbbé.

Az *Ünnep* című négy soros zárósora is a szintaktikai homonímiát példázza:

Gyűrött gallér,
félrecsúszott nyakkendő,
csapzott haj, ökrendő csuklás.
Ki mer ünneprontónak hívni?

A mondat – a vers – értelme lehet ez is: ki merné, ki akarná meghívni az ünnepre azt, akinek a viselkedését a fősorolt mozzanatok, a duhajság félreérthetetlen jelei jellemzik, s aki – éppen emiatt – csak elrontója lenne az ünnepnek. A „költői én” itt mintegy ki van hagyva, ki van rekesztve az ünnepből. De fölfogható a vers úgy is, hogy az ünneplés mintegy szokványos, természetesnek is vehető velejárói a vers első három sorában fősoroltak: a gyűrött gallér, a félrecsúszott nyakkendő stb., s a zárósor kérdő mondata az ünneplésben részt vevő, az ünneplésbe beolvadó, az ünnepléssel testbenlélekkben azonosuló „versszemély”, a „költői én” hetyke szembefordulása a

kívülállókkal, a versolvasóval körülbelül ebben az értelemben: „No és! Van valakinek valami kifogása ellene?!”

A vers utolsó szavának, a *hívni* igenévének a poliszemiájából következik a verszáró szintagma és mondat, de valójában az egész vers többértelműsége, azaz a – nem is szintaktikai, hanem – t e x t u á l i s homonímia. A vers befejező sora ugyanis, mint fentebb jeleztük, kétféleképpen értelmezhető. S abba az is beleértődik, hogy a *hívni*-t a *nevezni* szinonimájaként fogjuk föl, s ebben az esetben azt jelenti a mondat: ki meri azt állítani, hogy ünneprontó vagyok? (Ebben az értelmezésben egyúttal az is benne van, hogy a vers alanya nem tekinti magát ünneprontónak, visszautasítja még a feltételezését, lehetőségét is annak, hogy őt bárki ünneprontónak tartsa, nevezze.) Vagy, másrészt, lehet a *hívni* jelentése 'meghívni, meginvitálni valakit valahová – pl. mulatságba, társaságba, vendégségbe stb.' Ez esetben a mondat értelme éppen az ellenkezője az első lehetőség szerinti értelmezésnek: a kívülálló, az ünneplő társaktól félrevonuló kritikus-önkritikus embernek azt a gondolatát, érzését fejezi ki, miszerint kritikus-önkritikus viselkedésével, a többiektől elhatárolódó magatartásával éppenséggel ünneprontó lenne – h a – ott lenne a többiekkel együtt az ünnepen, h a részese lenne az ünneplésnek. Az *ünneprontónak hívni* határozós bővítményű, főnévi igenévi alaptagú szerkezetes tárgy kétértelműségében rejlik a kettősség: az *ünneprontónak* fölfogható úgy is, mit állapothatározó (ill. vonzat), és úgy is, mint eredményhatározó. A vers lehetőséget hagy mindkét értelmezés számára, azaz a résztvevő szemszögéből is és a kívülálló szemszögéből is értelmezhető a szöveg. A verszáró mondatban fölismerhető szintaktikai homonímia ennek a kettősségnek a nagyon találó költői kifejezőeszköze. A költő, alighanem szándékosan, ezúttal semmi fogódzót nem adott az olvasónak, ami segítené, hogy választhasson az értelmezési lehetőségek között, a szerkezet homonímiáját nem oldhatjuk föl, a kettősség, amely belőle adódik, hozzátartozik a vershez.

Van úgy, hogy egy vesszőn múlik: homonim-e egy szerkezet vagy sem. A következő példában csak mint lehetőségről beszélhetünk szerkezetek közötti homonímiáról. Látni fogjuk, hogy valójában egyértelműen elemezhető az először talán többértelműnek látszó szerkezet.

A *Vitatkozom* című vers itt következő mondatát, a két idézendő verssort versszakhatár osztja ketté:

De az ember hiú és álnok
vagyaktól úzótt vad a földön.

A versszakzáró *De az ember hiú és álnok* részt mondategységnek érezhetjük önállóan is. Akkor a *hiú* és az *álnok* melléknevek (vagy esetleg csak a *hiú*) állítmányai volnának az *ember* alanyának. Azonban nem így van, a megkezdett mondat folytatódik, az említett melléknevekről kiderül, hogy részei ugyan az

állítmányi résznek, de csak mint mélyen a mondat szint alatti kiegészítők (közvetlen fölérendeltjük a *vágyaktól*).

„Ez országút a költők országútja” – olvassuk a *Vándorítón* című versben. Az írásjelezés ebben a versben (is) következetes, szabályos. Ez azt is jelenti, hogy csak egy pillanat lehet a bizonytalankodás: vajon a mondatkezdő *ez* névszói állítmány-e vagy jelzője az *országút* alanyának abban a mondat egységben, amely az egész verssorra kiterjed. Egyértelmű, hogy jelző; szokásosabb formája az őt tartalmazó szerkezetnek ez volna: *ez az országút* vagy esetleg (választékosabban) *ezen országút*. Homonímiáról ténylegesen itt sincsen szó.

Nem így az olyan versek némelyikében, amelyekhez az írásjelezés nem követi a köznyelvi normát, nem igazodik a helyesírási szabályzat előírásaihoz. (Illetve: nem a helyesírási szabályzat előírásaihoz, szabályaihoz igazodik elsősorban.) Ács Károly, ritkán ugyan, de azért néha él a költői szabadságnak azzal a formájával, hogy a központosása – s ez elsősorban a vesszőhasználatát érinti – eltér a szabályostól. (Illetve: központosása a szabadvers szabályaihoz igazodik inkább.) (L. pl. a *Kapcsolatok*, a *Mottó*, a *Légy*, az *Hommage*, a *Kérdések*, végül stb. verseket!) Így fenti példánkban a versszak végi írásjel hiánya nem magától értetődő, nem teljes biztosíték arra, hogy a mondat egységnek még nincsen vége, hogy nem egy újabb predikatív szerkezet kezdődik az új versszakban – illetve a verssor második felében –, hanem az eddigi folytatódik tovább.

Vizsgáljunk meg most még egy, az előzőkhez hasonló esetet: „*lehúz a sötét / gondolat: miért?*” (*Kérdések*, végül). Ebben az esetben a „*lehúz a sötét*” tűnik teljes predikatív szerkezetnek, állítmányos-alanyos tőmondatnak, szerkezeti-eg azonosnak azokkal, amelyek előtte olvashatók (pl. *húz a vért*, *megrogyan a térd*). Ez a vers is azok közé a költemények közé tartozik, amelyekben az írásjelezés nem a köznyelvi normákat követi: csak kettőspontokat és kérdőjeleket használ a költő; a vers egyetlen vesszője a címben található. Ahogy a szövegben haladunk az olvasással, a gondolat ritmusára, a szerkezeti párhuzamosságokra hagyatkozva érezhetjük a *lehúz a sötét* szavak együttesét mondat egységnek. (Ehhez hozzájárul a *sötét* kétszófajúsága is.) Csak továbbolvasva a költeményt világlik föl, s lesznek még ilyen példánk a nyelvtani homonímia kategóriáján belül is, hogy enjambement-nal, állunk szemben: a megkezdett gondolat (szerkezet) a következő sorban folytatódik: itt a sorvég a *sötét gondolat szerkezetet* választja ketté. A *sötét* nem főnév és nem alany tehát, hanem melléknév és az alany kiegészítője.

3.1.2. A mondat szerkezetnek, a mondat értelmének fölismérésében néha zavart, pillanatnyi megtorpanást okozhat a mononímiának az az esete is, amelyet a birtokos szerkezet *-nak*, *-nek* ragjának hiánya okoz, mert ilyenkor a birtokost kifejező szót formailag semmi sem különbözteti meg sokszor a nominativusban álló szóalaktól. Ács Károly verseiből a következő példákat idézhetjük: „*A végzet véres kése / beletört a sikolyba, / s a fájdalom kötömbjét / új szoborrá csiszolja*” (*Tépelődő*); „*az ösztönök súlya / s a méz-szavak varázsa*

/ mélységbe húz” (uo.); „lenni . . . / golyó, göröngy barátja” (uo.). Illetőleg „Nehéz *magunk* ítélni meg *magunkat*” (*Néhány sor írás magunkról*).

Csak fokozza az elbizonytalanodás, a kettősértékűség eshetőségének az érzését, ha a jelöletlen birtokos szerkezetben az alaptagnak ez az egyetlen bővítője, s ha a szerkezet a mondat elején helyezkedik el. S a költőnek még egy eszköz a rendelkezésére áll, ha késleltetni akarja a szerkezetileg összetartozó szavak összeszerkesztett voltának a fölismerését: a tördelés, a már a főtiekben is említett enjambement: „Látom a *düh* s a *rontás* / száz-harapású rémét, / kitől az *elme* zilált / kerítése tán véd még” (*Tépelődő*); „mélységbe húz s a *pokol* / sziklái mind rám rázza” (uo.); „előttünk *sistereg* a *cél*, a *láng* / oszlopa” (*Gondolkodók szonettje*); „És éjszaka, az ért *magány* / óráján etetjük, mint madarat” (*Rögök vallanak*); „léghátul a *Nap* / király-keze, és gyűrűi, a fények” (uo.); „Ölelkezve táncoló *tűz-örvények* / közepében izzó egy-akarat” (uo.); „Nagy volt, jó volt, miénk volt a *világ* / roppant golyója, és miénk az *ég* / kancsal köre” (uo.); „Messze maradt tőlünk a *balgaság* / sírása”. A *Rögök vallanak* című szonettkoszorúnak szinte jellegzetes stilisztikai alakzata az áthajlás.

3.1.3. Megszokott kifejezési formája a birtoklás kifejezésének, amikor névmással fejezzük ki a birtokost: az *én* könyvem, a *te* barátod, az *ő* háza. Nyelvünk sajátos vonása ez, s ennek az írásnak a tárgyát tekintve azért érdemel említést, mert, látjuk, a funkcionális elkülönülés melletti alaki azonosság áll fenn a személyes névmások e kétféle használatában. Funkcionálisan kétarcúvá válik, vált így nem is egy szavunk, s az is előadódhat, hogy ugyanabban a kontextusban „mutatja meg” mind a két arcát. Mint pl. a sokat idézett *Neked mondom, Szabadka* című vers kezdősoraiban:

Én nem tudom, talán messzire mentem,
talán találtál jobb fiat helyettem,
vagy ez csak színlelt, bölcs anya-harag tán,
én városom, *én* szülő szép Szabadkám?
Én nem tudom (. . .)

És nem is csak a kezdősorokban, de a folytatásban is:

nagy lehet az *én* vétkem
(ha rossz voltam, *én* mindig nagyon féltem)

(Szótárainkban ez a jelenség rendszerint poliszémiként jelenik meg.)

3.1.4. A birtokos szerkezet fölismerése, megítélése körül nemcsak akkor adódhat bizonytalanság, ha ragtalan vagy névmási a jelző, de – elvértve – akkor

is, ha ki van téve a toldalék. Pl. a *Rögök vallanak* című költeményben a következő sorokat olvashatjuk:

Azóta hallgat énekünk: marad
a régi barna, trágyaszagú lösz,
fölötte fázó *árnyaknak* köröz
bús csapata, s felhőkben fennakad.

Az idézet harmadik sorában az *árnyaknak* szó vonzza magához a figyelmet. Ha kiragadjuk a szöveggörnyezetből, s a szóalakot csak magát nézzük, alakjára nézve birtokos jelzőnek is tarthatjuk és részeshatározónak is a *-nak* morféma. kétfunkciós voltából adódóan. A kontextusban egyértelműsödik a szerepe, ha nem is azonnal. Mert a birtokos szerkezetbe beékelődik a mondat állítmánya, s ez egy pillanattal tovább fönntarthatja az olvasóban a bizonytalanságot: vajon nem határozónak, az állítmány bővítményének kell-e tartani mégis a szórendileg közvetlenül az állítmány előtt álló *árnyaknak* szót? Csak a negyedik sorhoz érve szűnik meg a bizonytalanság, s válik egyértelművé, hogy – közönséges szórend szerint – „fázó árnyaknak bús csapata köröz” lenne a vers érintett szavai között a sorrend.

Az előbbieken bemutatott jelenség kapcsán is szintaktikai homonímiáról van szó. Ez a jelenség a szószint, a lexémaszint fölötti grammatikai struktúrákban mutatkozik meg. Ilyen értelemben tehát, ha beletartozónak vennénk a nyelvtani homonímia fogalmába, ebben az esetben a nyelvtani homonímiát nem állíthatnánk szembe a szótári homonímiával olyan értelemben, ahogy azt a fönntiekben meghatároztuk. Ezért foglalkoztunk külön a szintaktikai homonímia e pár esetével, s a továbbiakban nyelvtani homonímia alatt csak a szűkebb értelemben vett nyelvtani homonímiát értjük, azaz „a jelezett vagy ragozott szóalakok egybeesését” (vö. Rácz, 1980:159.). Nevezhetjük ezt, a fönnt jelzett félreértés lehetőségeit elkerülendő, szóalakok közti homonímiának is. A következőkben erről lesz szó.

3.2. A szóalakok közti (ill. a nyelvtani) homonímiát, bevezetőképpen, Ács Károly verseiben a következő példákon mutatjuk be:

Csöpp, kicsi felhő, merre vesztél el?
Ősöd, a tenger, várja a *sírt*.
– Belém a múlás bánatot bélel,
s azt szeretem, aki várt s aki *sírt*. –
(*Az idők érkezése*)

Az első *sírt* szóalak tárgyragos főnév, a második a múlt idő jelével toldalékolt ige. A *Hogy meghalhassek* című versben az *értem* szó homonim használatát tapasztalhatjuk: „*Értem* én: /vár rám a múlt, mával kínozt, szeret”; és a befejező

mondatban: „S aztán, örök perc, aztán jöjj el *értem*”. Először az *ért* ige személyragos alakjával van dolgunk, másodjára pedig az ezzel azonos alakú személyragos határozószóval. (A zárt *ē* hangot ejtők beszédében ez a kétféle *értem* nem valóságosan homonim, hanem ún. h o m o g r á f, azonos módon frott – szóalak: igeként *értém* – zárt *ē*-vel –, határozószóként *értem* – nyílt *e*-vel.)

Rácz Endre említi már eddig is többször idézett tanulmányának egyik példaként a *Himnuszban* előforduló *feléje* szóalakat: „Nyújts *feléje* védő kart.” Ács Károlytól is van példánk e szavunknak hasonló helyzetben, a homonímiát idéző használatára:

Nagy volt, jó volt, miénk volt a világ
 roppant golyója, és miénk az ég
 kancsal köre, mely úgy vetült *felénk*,
 mint önmagát álmódó délibáb.

(*Rögök vallanak*)

A homonímia itt (is) főnnálló esetét Kölcsey *feléje* szavát illetően Pais Károlyra (MNy. XXXIX, 209–17), Grétsy Lászlóra (Szóhasadás 28–9), Lőrincze Lajosra (Nyelvőrsegen 242) és Bárczi Gézára (MNy. LXVIII. 137.) is hivatkozva elemzi. A szóalakra, amelyek töve azonos Kölcseynél és Ácsnál, s csak a személyragjaik tekintetében különböznek; ugyancsak megállapíthatjuk, hogy 'irányába', ill. 'irányunkba' és 'föléje', ill. 'fölenk' jelentése is elfogadható, lehetséges (l. i. m. 168–9.).

'Elért, megélt' és 'megérett' jelentése is elfogadható az *ért* befejezett melléknévi igenévnek. Ez az igenév az *ér* 'elér, odaér valahová', de az *érik* 'éretté válik' ige származéka is lehet. Az alábbi helyzetben is: „És éjszaka, az *ért* magány / óráján etetjük, mint madarat (a lidércet)” (*Rögök vallanak*). A szem főnév határozóragos alakja és a szóhasadás révén ettől funkcionálisan elkülönült határozószó is lehet a *szembe* szó a következő verssorban: „Ház és remény hamvából *szembe* pattan / a szikra, könnyet old” (*Új koszorú*). A kontextus sugallja ugyan az eredetibb, az elsődleges, a konkrétabb, azaz a főnévi értékű szóhasználatot („a szikra könnyet old”), de nem zárja ki a határozószói értelmezést sem 'vkinek az arca, az elülső oldala felé' jelentésben.

„Sajátos feszültséget” emleget Rácz Endre *A magyar ugaron* című Ady-vers alábbi sorai kapcsán: „Csönd van. A dudva, a muhar, / *A gaz lehúz, alatt, befed . . .*” (i. m. 180). A „feszültség”, a „kétértelműség” forrása az, hogy a kiemelt igék tranzitív és intranszítív használatúak is lehetnek, ragozásmódjuk, szövegbeli alakjuk mindkét értelmezést lehetővé teszi. Ugyanez a kettősség fedezhető föl bizonyos helyeken Ács Károly szóhasználatában, fogalmazásmódjában is; azaz: általános, határozatlan, de konkrét, egyes szám, első személyű tárgyra való irányulásról is szó lehet. Pl.: „mert vége már a kornak, mikor mérgek / *árnyékoltak*, s tompa ezredévek” (*Rögök vallanak*); „Madár, hintázz csak ága-

don; / *hallgass*, helyetted csattogok / majd én” (*Első rondel*). Míg a következő idézet abban tér el a föntiektől, hogy utólag, a *várok* igealak révén, egyértelműsíthető a kétséges szegmentum: „Eddig *vártam*, tovább nem *várok*” (*Szakítot-tam*): általános, határozatlan tárgy van a mondatnak.

Csak pillanatnyi bizonytalanságot okoz – mert a mondat folytatásában megjelenik a határozott tárgy is –, hogy tranzitív vagy intranszítív-e a *röppent* szó, azaz a cselekvő *röppen* ige időjellel bővült alakja-e (*röppen+t*), vagy a *-t* igeképzővel a végén, ragszinten és jelek dolgában $\emptyset$ morfémás műveltető *röppent* ige: „csoda *röppent* rám reményeket” (*Jó volna csodát tenni*). Vagyis homonímiáról itt valójában csak a kontextusból kiragadott szó kapcsán beszélhetünk, a szövegben az ige jellege egyértelmű.

Ács Károly verseiben a nyelvtani homonímiának több típusa is előfordul. Vegyes típusú homonímiának is nevezik az azonosalakúságot – vö. Rácz, 1980:161. – akkor, ha egy szótári szónak alapalakjában azonos az alakja, mint egy másiké, ha valamilyen jellel, raggal bővült. Pl.: *röppent* (műveltető ige szótári alapalakban vagy a *röppen* ige múlt időben), *vért* ('páncél' és a *vér* főnév. tárgyragos alakja). Igealakok és igenevek is lehetnének – az alakjuk szerint – a következő idézetek kiemelt szavai: „várásban *nyújtott* / szomorú múltod” ([*Ellenvilág*] – ebben a versben azonban egyetlen ige sincsen!); „kitől az elme *zilált* / kerítése tán véd még” (*Tépelődő*); „a test-idom rajtuk nem *nyomorult* / idétlen ronccsá, min a seb varas” (*Rögök vallanak*). A névszói-igei állítmány névszói része magában is megállhat, különösen költői szövegben. Az utóbbi példában a *varas* hatására a *nyomorult*-at vélhetnénk igenévek, olyan névszói-igei állítmánynak, amely mellől hiányzik a *volt* elem, holott igazából – és vonzata révén egyértelműen – a *nyomorul* '(meg)nyomorodik' ige múlt idejű alakja, azaz igei állítmánya a mondatnak. Innen a nagyobb bizonytalanság az igenévi és az igei alakzatok között, amihez Ácsnál még a tördelés (enjambe-ment-ok!) is hozzájárul, s ebből arra következtethetünk, hogy költőnk ilyen esetekben is – mint fölismerhető módon sokszor más helyen is, amikor szó-játékokra épít – tudatosan alkalmazza (vagy mondjuk inkább így: veszi igénybe) a nyelvnek azt a tulajdonságát, hogy bizonyos elemei között alaki azonosság áll fenn. És nem is mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy a homonimapárból melyik a szövegben megjelenő:

Titkos hatalmak, most világra *tártak*,
veszélyes fegyver visszafelé sül
a gyakorlatlan, rossz vadász kezében
(*Figyelmeztetés*)

Ez a versrészlet, ami a homonímiából eredő kettősértelműséget illeti, Petőfi Sándornak *Az Alföld* című verséből a sokat vitatott sorokat juttatja eszünkbe:

„Börtönéből *szabadult* sas lelkem, / ha a rónák végtelenjét látom.” (Az ehhez fűződő elemzésekről, értelmezési lehetőségekről l. Rácz, 1980:170.)

A következő idézetben a funkcionális kettősség lehetőségét (funkcionális) „hármasság”-gá fokozhatja, hogy a *csaltak* szónak – ha igenév, amit nem állíthatunk teljes bizonyossággal –, főnévi értéke van ezen a helyen. Ebben a helyzetben nem lehet a *csal* ige múlt idejű, többes szám 3. személyű alakja, ez a szöveggörnyezetből világosan megmutatkozik. Viszont a szövegtől függetlenül vizsgálva a szót, de nem is csak a szót, hanem a *csapdámba csaltak* szókapcsolatot is, ezzel a lehetőséggel is számolnunk lehet:

A könnyem méreg volt, szívem verem,
és útonálló volt a mosolyom.
A halál jött s a rémület velem,
s szívem csak telt, e tátott, mély verem.

Csapdámba *csaltak*, ó, ne sírjatok!
Én sajnálok és értek, tehetetlen:
a szerencsétlenebb én vagyok;
sajnáljatok meg, és ne sírjatok.
(Szomorú hatalom verse)

Az itt következő versrészletben is csak utólag válik bizonyosabbá, hogy a *törte* igealak nem jelző értékű igenév-ige, hanem állítmánya a mondategységnek, amelyben megjelenik. Fogódzónk a szomszédos mondatok párhuzamos szerkezete, amelyekben az igeik hasonló helyzetben és azonos grammatikai alakban jelennek meg:

Síkos sikátor *törte* mécesesed,
ősi, fanyar góg puhulta az őt,
némaság és bűn birkózott veled.
(Emlékezés Sz. D.-re)

Az *ölt* szóban is valójában homonimafészket (l. erről Rácz, 1980:162.), többszörös azonosalakúságot ismerhetünk föl. Alakjára nézve lehet az *öl* ige múlt idejű alakja; lehet továbbá az *öl* igéből képzett melléknévi igenév, és lehet az *ölt* ige is, szótári alakban:

Ház és remény hamvából szembe pattan
a szikra, könnyet old, s új akaratban
ölt gyermekeknek rak jövő-emléket.
(Új koszorú)

Ebben a versben, láthatjuk, igenév.

Olvashatunk Ács Károlytól olyan gondolatokat is, amelyeknek kifejezésében a homonimapár mindkét tagja „részt vesz”. Bár a kétszer megjelenő *hűlt* szó funkcióazonosságát sem zárhatjuk ki teljes bizonyossággal: „*Hűlt* láva ez, nagyon *hűlt*, ne féljete^k” (*Ima az emberiséghez*).

A poeta doctust mutatják (l. erről Bori Imrének *Az ember keresése* című kötetében az Ács Károlyról szóló tanulmányt), a homonimák tekintetében is, az alábbi verssorok és versek is:

Harcod még nem ért
véget: húz a vért
.....
Mért izzadtál vért
másért, magadért
(*Kérdések, végül*)

A *Hogy meghalhassek* című versben pedig: „Hiába *múlt* fölöttem, ó, a *múlt*.” A *Légy* és a *Mottó* című versekről, amelyeket itt szintén említenünk kell, az 5. pont alatt lesz szó bővebben, majd ha a költői szójátékokat elemezzük.

„Előfordulhat, hogy a homonimapároknek csak az egyik tagja kap helyet a mondatban, de implikálja a másik tagot is”, írja Rácz Endre (1980:181.) az egyik típusról. S habár itt is említhető példával már korábban is volt dolgunk (1.2.1. alatt), hadd említsük még az alábbi eseteket is: „Légy üdvöz, szent *fő*, életes magam” (*Köszöntés szent magamra*). A főnévi értékű szó jelentésébe belejátszik a melléknévi értékű *fő* jelentése. A *Harc az éjjel* című versben az *éjjel* főnévként jelenik meg. Pl.: „Farkasszemet néztem a lila *éjjel*”; „már azt hittem, itt az örök *éjjel*”. A címben előfordul *éjjel*-ről viszont ott még nem lehet tudni: főnév-e (éj+ a társhatározó hasonult mássalhangzós -vel ragja) vagy pedig határozószó. Az *Ellenvilág* című vers *múltod* szóalakja is két irányba mutat. Az egyik, az aktuális, a valós jelentése az adott helyzetben ez: 'múlásod', de fölvetődik a 'múltad' jelentés is, mint értelmezési lehetőség: „szomorú *múltod*”. Mindkét jelentésben kissé szokatlan a költő által kiválasztott szóalak, ezért nem csoda, hogy jobban ráirányul az olvasó figyelmé. A *Rigmusok, születésnapra* című versben ténylegesen 'versláb' jelentésben használja a költő a *láb* szót ebben a kontextusban: „Rá se ránts a jámbor rímre, / Sánta *láb*ra, logikára”, mégis beleérződik, okkal, ennek a szónak a 'testrészt' jelentése is. A *Paszziánsz* című négy sorosban a *szóval* kétértelműsége, azaz a szó főnév -val ragos alakjának és az 'egyszóval' jelentésű *szóval* módosítószónak az azonosalakúsága ismerhető föl:

Ide tesszük Oda tesszük
 Ha nem tetszik visszavesszük
 Szóval tudomásul vesszük
 Fél fülünkön áteresztjük.

A *Fegyvertelen* című verset olvasva fölmerülhet az olvasóban, hogy az *egy* névelő – ismételten is megjelenve nem számnév-e mégis:

De *egy* teremtmény nincs csapatomban,
egy teremtmény, ki komor s fegyveres,
 ki füstöt gyárt és szépet nem keres,
 ki földet túr és orra borveres,
 és szentet játszik a kongó templomokban.

Annál is inkább, mert előzőleg számnévként fordult elő: „*Egy* szavamra az oroslán szelídül” (uo.).

3.3. Ács Károly szóhasználatának van továbbá egy olyan jellegzetessége is, hogy a szó végéről elhagyja néha az *-i* melléknévképzőt, így teremtve bizonyos azonosalakúságokat. Pl. a 'korai' értelemben használt *kora* melléknév és a szóhasználatban megszokottabb *kor+* birtokos személyjel morfémakapcsolat (*kor+a*) között: „Legyünk *kora* kapunyílások” (*Májusi szólam*); „mint a vadász / *kora* lesen” (*Katonarapszódia. Ébresztő*). A *bíró* lexéma is fölfogható ilyen jellegű esetnek: „Kofabódén túl is élek a *bíró* szemmel” (*Politika*), s ez esetben 'bírói' a jelző, azaz 'bírói szem' a szószerkezet jelentése, bár itt más lehetőség is fölvethető, az ti., hogy 'amely képes valamire' jelentése van itt a *bíró* szónak, azaz szófaját illetően melléknévi igenév, eredeti szófaji értékében megmaradva.

A *való* – a szókészletben elfoglalt helyét, funkcióit tekintve (l. ÉSz., ÉKsz.) – melléknév is, melléknévi igenév is és főnév is lehet. A költő számára ez a többszófajúság – „többyszólamúság” – esetenként szójáték forrása lehet. A következő idézetek az *Ideális realizmus* című versből valók: „Ezer tudós törte fejét: / *való*-e hát a *való*?” és „Mondaná tovább, de elfogy / a hegy (és ez *való*)!” A „Kezem kutatva túrja a *valót*” (*Emlékezés Sz. D.-re*) és a „*markom való* mesét vet” (*Hullámvasút*) két *való* szava nem azonos, hanem egyrészt a *valóság* főnév, másrészt a *valódi* melléknév egyenértékese, szinonimája – utóbbiként, mint példa, a *kora*, *bíró* szavak előfordulási eseteivel rokon.

3.4. Azokat a ragtalan határozószókat, amelyek szókincsünk más (pl. melléknévi, ragos határozószói stb.) szófaji értékű szavaival azonos alakúak, ugyancsak meg kell említenünk ebben az írásban, habár a leíró nyelvtanok velük kapcsolatban (okkal) nem szoktak homonímiáról beszélni. A szótárakban (az értelmező szótárakban is és a fordítói szótárakban is) inkább csak a többszófajúságra utaló jelzéseket, jelöléseket találunk az ilyen határozószók mellett, amelyeknek az *-ul*, *-ül*, illetve az *-on*, *-en* toldalékos változataikhoz

fűződő viszonyára a monoszémia (jelentésazonosság) a jellemző – pl. *hasztalan* vagy *hasztalanul sürgetem; épp* vagy *éppen most láttam elmenni*), míg a toldalék nélküli határozószó értékű szavak és a velük azonos alakú, de más szófaji értékben is használatos szavak között a mononímia (azonosalakúság) jelenlétét ismerhetjük föl. (Pl. *Hívatlan betoppant hozzánk tegnap. Hívatlan vendégnek ajtó mögött a helye.; Egész belefáradt a munkába. Egész nap olvasott.*) Tagadhatatlan azonban, hogy a több szófajúság, ill. a jelentésmegosztás, amit itt látunk, már így is bizonyos szóosztódás („szóhasadás”) felé mutat, amelynek „végállomása” olyan mérvű eltávolodás is lehet a funkciók tekintetében egymástól távolodó szókészletű egységek között, amelyet idővel (talán) homonímiának fogunk nevezni. Itt azonban még, a költői nyelv homonimáiról lévén szó elsősorban, csak néhány példa révén említjük meg ezt a jelenséget, jelezvén ezzel is, amiről a későbbiekben még lesz szó, hogy a homonímia és a poliszmia szerepe, „következményei” a költői alkotásokban nem ritkán nagyon hasonlóak, a költői szöveg tartalmi gazdagodását, többsíkúsodását, többértelműsödését szolgálják, illetve idézik elő.

3.5. Ács Károly verseiben ennek a jelenségnek két típusával találkozhatunk. Az egyikben fosztóképzős szóalakok töltenek be határozói szerepet. *-itan, -tlen, -atlan, -etlen* képzősek: „ez a gyűrött papírlap / észrevétlen hulljon öledbe” (*Levél*); „Az emberekre észrevétlen / – Senki sem látta odafentről – / Ráfeküdt súlyosan, sötéten / Egy felhő” (*Ellenfelhő*); „Véletlen / szeszélyeid sodrában és kéréstlen / összevevissza rohángáló véredben / eviekélsz” (*A közbülső világban*); „Én pedig mindig szertelen voltam a szavakkal: / először másokét szajkóztam értelmetlen, / aztán megeredtek a saját szavaim” (*Virág helyett*); „s ha kihajolok átellenben / hurkot vet a hegy zöld szalagja, / és a Duna rendíthetetlen, / ő s türelemmel bogozgatja . . .” (*Este, ha kinézek a hídra*); „Az ablaknak dőlők szótlan” (*Téli utazás*); „Teszünk, akarunk akaratlan” (*Rabságot kérő*); „hogy el ne vesszünk tudva s tehetetlen . . .” (uo.). *-talan, -telen* képzősek: „*Fegyvertelen* megyek a világra, / csak úgy, a fejem után, nem várva / ilyen-olyan buzdítók szavára” (*Fegyvertelen*); „Így tárcsázunk bőszen, reménytelen, mindinkább elárulva / ebben a távközlési rengetegben” (*Újévi körtelefon*); „*Meztelen* hadd ülök testtelen test” (*Ballada egy ingről*); „Hát csoda, hogyha szívtelen / kacagok zokogó seben” (*Késébeesett vigasz*); „ülök, gondtalan, réveteg, fehéren” (*Mottó*); „de nem akarok halni *haszontalan*” (*Határozatlan szerelemhívás*); „De / akkor / *hirtelen* / mélység nyílt meg” (*Örvény*).

A másik csoportban azokat a ragtalan határozókat soroljuk föl, amelyeken a Ø jelzésű végmorféma a ki nem tett *-an, -en* toldalékkal egyenértékű. E típus bemutatása előtt lássunk egy olyan versrészletet, amelyben kitevére találjuk az *-an* toldalékot: „a derült égből, ha villám csapott, / annak *biztosan* komoly oka volt” (*Rögök vallanak*). Az alább következő idézetekben viszont ugyanez a képző a hasonló funkciójú szavakon már csak odaértendő, azaz Ø jelzésű: „Egész más mesébe való” (*Banális idill*); „szülünk, a nap, mégsem hagyott egész

el” (*Rögök vallanak*); „ülök, gondtalan, réveteg, fehéren” (*Mottó*); „Rühes, légy Marta gebe görnyed / amott a poros úton, fáradtan, / csüggeteg” (*Tájkép*); „Eddig, s nem tovább, / se később, se korább – / ez volna hát a dél?” (*Dél*); „s hogy épp így volt, / azaz így lesz, ahogy elmondom / – ez aztán végképp az én dolgom” (*Magánbeszéd*); „Megfelelő / előkészület nélkül semmiképp” (*Tanács újságolvasóknak*); „azaz így lesz, ahogy elmondom” (*Magánbeszéd*); „tudjam, hogy éljek” (*Visszatérés*); (a *hogy*-hoz fűződő más jellegű kettősfunkciójúságról l. Rácz, 1980:174.), „Dehogy is tudták / Hogy veszi útját / Vérüknek vére” (*Eredet*). S végezetül több idézet is, amelyben a *rég* szó jelenik meg: „emlék gyanánt se idézve a *rég* / felejtett gyámoltalan zuhanást” (*Rögök vallanak*); „Már *rég* nem ír a fiókjának” (*Öreg költő*); „Pedig akkor már *rég* meghaltam” (*Aki mindig elkésik*); „Már oly *rég* nevetek / a rügybontó csodákon” (*Tépelődő*).

4. Valójában az alkalmi szófajváltás megnevezéssel illetett jelenség áll fenn olyankor, ha valamely szó nem a rá elsősorban jellemző szófaji minőségében, ill. minőségeiben (ha több szófajú), hanem főnévként, azaz főnévi, szubsztantívumi értékben jelenik meg, bár ez közönségesen nem jellemző rá. Pl.: „Talán a *talánok* is megváltozhatnak” (*Jó volna csodát tenni*). Az ilyen szófajváltás azzal is jár azonban, hogy a szót „valódi” és „alkalmi” szófaji értékben is változatlanul a teljes, vagy esetleg a részleges – mert csak a tő vonatkozásában érvényes (l. a fenti példát) – alaki azonosság jellemzi, s mégis egészen más a grammatikai funkciója, értéke, amikor „rendesen”, ill. amikor főnévi szerepben fordul elő. Azaz a mononímia és a jelentésbeli elkülönülés a főnévi funkcióban megjelenő nem-főneveket is jellemzi, azzal, hogy a funkcionális elkülönülés nem heteroszémia jellegű, mint a homonimák esetében, hanem – nevezük így – a metanyelvi és a nem-metanyelvi funkciókülönbségen alapul. Vagyis azon, hogy a szóban forgó lexikális egység nem „közönséges” beszédbeli szó, hanem sajátos szerepben, önnön jelentéstartalmának szimbólumaként kerül elénk. Ez nem homonímia tehát a szó igazi értelmében – mint ahogy az előbbieken nem neveztük annak az ún. ragtalan határozókat sem –, de a z o n o s a l a k ú s á g, azaz egy szó megkettőződése a funkcióváltás útján, ami a használatban sajátos módon jelenik meg; néha a szó csak a metanyelvi értékében, önmagában, esetleg halmozottan is, néha pedig úgy is, mint a fenti idézetben láttuk (de az alábbi példák között is lesz ilyen), hogy szokványos funkciójában és metanyelvi értékben is együtt van, egy szövegkörnyezetbe ágyazódik bele. Stilisztikai értékét tekintve ez a jelenség nagyon hasonlít a homonimákéhoz: a maga módján ugyancsak a szöveg „tömegsűrűségét” növeli. Ezt mutatják az alábbi idézetek is: „Feslik a napfény, hullnak a lombok, / tágul a félsz és múlik a nyár” (*Az idők érkezése*); „Ősi, fanyar gőg puhulta az őt” (*Emlékezés Sz. D.-re*); „Az én vakságom a minden vaksága” (*Befelé fénylő vakság*); „Mégis akarom: maradjon *mának*, / anélkül hogy meggyötörjön a *kell*, / s ha gyötör is, ne tudjak róla . . .” (*A most akarata*); „a *mostant* mindig és könnyen akarom” (uo.); „lassan oldódott, vakult-a *kint*” (*Befelé fénylő vakság*);

„ezt tudja (. . .) / szállni és szeretni / közelt és távolt egyaránt” (*Gólya*); „Vittetek át a magasok lentjén” (*Pillantás vissza és előre*); „Széles a mély és / szűk a magas / gyere a mélybe / fáj a magas / (. . .) / Ég a magas és / hűvös a mély” (*Hív a mély*); „A fa csak áll s életet koplal: / apja halál és anyja nincs” (*Vágy*); „A kicsi én-ek felfűzték a mind-et, / koszorút raktak, élő koszorút” (*Rögök vallanak*); „Most rengő súllyal dől rám a bizony” (*Az anyag panasza*); „De jött a tegnap / nagy üzenettel, / áldó kezekkel” (*Tegnap-úr megjelent*); „hallgatom a távol szólongató szavát” (*Szemközt az éjszakával*).

5. Ács Károly versei között több olyan is található, amelyekben az azonosalakúság fontos versépítő elem. A homonímia tudatos fölhasználását a vers mondanivalójának a kifejezésében a *Hogy meghalhassak* című versben is tapasztalhatjuk: játszik a költő a *múlt*-tal is, de az *él, élő, élt, éitem* szavakkal is. A „Hiába *múlt* fölöttem, ó, a *múlt*”, a vers kezdősora kétszeres, két különböző funkciójú *múlt*-at mutat meg: az első igealak, a *múlik, elmúlik* ige múlt időben, a második: főnév. (Az alábbiakban pedig még egyszer előfordul majd ez a szó, mégpedig a maga elsődleges, befejezett melléknévi igenévi minőségében, jelzői funkcióban.) A vers további szövegéből a következő sorokra – és bennük legfőképpen az *él* szóra és különböző származékaira – hívjuk föl a figyelmet:

Jaj, jaj, fog az élet!
Él minden *élt* reményem régi harcon,
Él minden *múlt* mosoly, kövült ígéret;
 emlékek fészke, *élő* holt vagyok.
 Halál, halál, hogy is halhatnék véled?
 A *múltam él* – jövőm halált ragyog.
 Ó, emlékek: sorsom, reményem, *éitem*:
 hogy meghalhassak én is, haljatok . . .

A múlt idejű igealakok és a befejezett melléknévi igevek közötti azonosalakúsággal (pl. *nyújtott, zilált, nyomorult* stb.) már foglalkoztunk a 3.2. pont alatt. A *Hogy meghalhassak* című költeményben is megtaláljuk a homonímiának ezt a típusát. Hogy mégsem ott foglalkoztunk vele, annak az az oka, hogy az említett homonimatípus ebben a versben nem önmagában, hanem egy komplex költői eszközrendszer egyik mozzanataként jelenik meg: a múlt és a jövő, az élet és a halál fogalmi és szemantikailag is erősen hangsúlyos szembeállításának kifejezését célozva, segítve. Ha nem nevezhetők is a vers kulcsszavainak ezek a homonimából szóalakok, de a homonímiából, továbbá ismétlődésükből adódóan, és mert szembenálló jelentésűek (antonimák) is bizonyos értelemben, olyan szavai ezek a versnek, amelyek magukra irányítják a figyelmet. Aligha hihetjük, hogy a költői szándéktól függetlenül.

A szójátékoknak gyakori forrása a szavak homonímiája. (Egy példa a köznyelvből: *Miért nyúl a nyúl?*) A költői nyelvben helyenként nem vidám, de

komoly, sőt komor tartalmú „játékok”-nak is alapjául szolgál az azonosalakúságon alapuló szójáték. Teljes egészében idézhető lehetne itt – mint illusztráció – az *Új idill* című vers, idézzük azonban mégis csak azokat a szavait, szókombinációit, szóegyütteseit, amelyek közvetlen megjelenítői az érintett jelenségnek: *nap(alm)*, *fű(st)*, *vár a tó (várj, atom!)* *liba(non)*, *szirén(a)*, *anyahaj(ó)*, *pán(cél)*, *ágy(uszó)*, *sik(oly)*, *gólya (golyó?)*, *hó(hér)*, *hal(ál)*, *tón (bomba tonnaszám)*. A zárójelekkel kombinált szavak csak azért nem említhetők a homonímia jellegzetes eseteiként, mert a homonímia, amelyről esetünkben szó van, jel és jelrész között áll fönn, s nem két egészében tekintendő jel-egység között. (A *fű*, *sik* és a *libanon* variánsok pedig egyéb problémákat – hanghosszúság, nagybetűzés – is fölvet.)

Az effajta szó-kombinatorikára a fentieknél is sikeresebb példával szolgál a *Félelem* című vers, a *Kleofás bölcsköpései* című ciklus egyik darabja:

Egyik fele fél
másik fele nem.
Az, amelyik fél,
még él,
a másik – holt elem.
(Félelem)

E minta szerint, azaz a homonímiára alapozva új tréfát a saját nevéből is. Két versében is megjelenik az *Ács* tulajdonnévvel és a *-ács* betűkapcsolatnak más, hosszabb szavakban való előfordulásával való játék:

Volt Ács,
nincs Ács.
Csók? Láz?
Csontváz . . .
Korbács?
Virgács!
S írás
sincs más:
forgács.
(Epilógus)

Másutt viszont az *Ács* névvel és melléknévi származékával, az *ács*i melléknév. és az *ács*i mondatszó azonosalakúságával játszik el a költő. Az *Ácsi*-t az *Ács*-ból képzett becéző névnek is tarthatjuk – nemcsak ’megállás!, hagyd abba!’ jelentésű mondatszónak –, amely itt a panaszkodás által kiváltott megöbbenést volna hivatott jelezni. Hogy mégis inkább idomári „műszó”-nak, mondatszónak kellene tartanunk, azt a kontextus sugallja, jelzi:

Megint panaszra nyitottad a szád? *Ácsi!*
 A helyzeted ugyan cseppet sem *ácsi*,
 sőt anti-*ácsi*: „Apport! Pacsi – *bácsi!*”
 meg efféle vezényszók pattognának
 (. . .)

(*A közbülső világban*)

További példák is vannak a szójátékszerű homonimahasználatra.

Az *ár* 'víz sodrása' és az *ár* 'érték' szavak összekapaszkodásának vagyunk tanúi az *Antinaturalizmus* című versben:

Úszás az *árral*:
 vissza a természethez?
Ár ellen –
 természetellenesen?
 Az *ár* természete,
 a természet *ára*:
 kint is, bent is ellenség . . .

De míg az idézetben először az egyik *ár* lexéma ismételt (háromszori) előfordulását tapasztaljuk (*árral*, *ár* ellen, az *ár* természete), a másik *ár* birtokos személyjeles alakban jelenik csak meg (a természet *ára*). Az előző *ár*-nak a birtokos személyjeles alakja *árja* lenne, s ebből a kettősségből is (amely a versszövegben nem jelenik meg) tudhatjuk, hogy a *természet ára* szerkezet *ár* eleme és az *ár természete* szerkezet *ár* eleme nem ugyanaz a lexéma. (Más lapra tartozik, hogy az *ár*¹-nek is itt átvitt, szimbolikus a jelentése.)

Valójában egy-egy szótári szó és egy-egy igealak között áll fönn azonosalakúság a következőkben bemutatandó versekben. Az azonosalakúságnak azok a formái ezek, amelyeket nyelvtani homonímiának nevez a szakirodalom. Mi itt azért nem a nyelvtani homonímia többi példái mellett foglalkoztunk velük – hanem a szójáték szerepű homonímiaesetek között –, mert a két-két mononim szó a tudatos költői versépítés következtében teljesen összemosódik végül, s a költőnek valójában bizonyára ez is volt a célja velük. Vagyis ezek a példák kivételt képeznek az alól az általában igaznak, érvényesnek tartandó megállapítás alól, amelyet Rácz Endre (i. m. 165.) a következőképpen fogalmazott meg: „A szavak, szóalakok homonímiája a szépirodalmi szövegekben is – mint általában bármiféle nyelvi megnyilatkozás esetén – csak ritkán okoz f é l r e é r t é s t, mivel a szövegekörnyezet világossá teszi, hogy milyen jelentésű szó illik bele a közlésbe.” Látni fogjuk a következőkben, hogy a szövegekörnyezet nincs mindig a segítségünkre. A *Légy* című versben csak az utolsó sorban „oldódik föl” (utólag) a kettősség–kettőzottság–kettős értelműség: főnév-e vagy a *lesz* létege felszólító módú alakja a címben is, s a versszövegben is

előforduló *légy* szó. A bizonytalansághoz, a szemantikai-stilisztikai többretegűséghez, feszültséghez hozzájárul az is, hogy megjelenik a szövegben egy másik homonimapár is, a *vagy*, amely(ek)ről a központosítás elmaradása miatt eldönthetetlen, hogy mikor kötőszó és mikor igealak (a *van* ige kijelentő módban, jelen időben, egyes szám második személyben álló alakja):

Semmiből *vagy*
 mint én
vagy akár ez a vers
 és nem foszthat meg semmi
 a jogodtól, hogy *légy*
 mint én magam
 ettől a verstől
vagy akár ezt a verset
 tőlem
 – még a *légyfogó* sem.
 (*Légy*)

A *Mottó* című versnek szinte csak az első versszakát kell idézni, hogy lássuk: a *vagy*-gyal miképp játszogathat el az, aki otthonosan mozog a szavak világában is, s nem csak természet adta tehetséget veti latba versíráskor:

Mire rájönnél, hogy ki voltál, más *vagy*
Vagy tán nem is *vagy*, kósza látomás *vagy*
 Kóróba nőtt vidéki állomás, *vagy*
 Bedőlt tárna, elhagyott kórakás *vagy*
 Mégis *vagy* és ezt nem adhatod másnak

A szójáték ez esetekben már visszanyerte eredeti funkcióját: szórakoztat, fölvidít.

6. Nem mindig lehet pontosan és minden szempontból elfogadható módon meghúzni a határt a homonimiáknak (azonosalakúság), illetve a poliszemiának (többértelműség) nevezetett jelenségek között. Sokszor az egyéni nyelvérzéken, a fejlettebb vagy kevésbé fejlett nyelvi tudaton-tudatosságon múlik, hogy érzünk-e „szerves” összefüggést, etimológiai összetartozást bizonyos, alakjuk szerint egyféle, funkciójukat/funkcióikat tekintve azonban különböző értékű szavaink között. (Köznyelvi példaként szokták idézni a *daru*¹ ’gázlőmadár’ és a *daru*² ’munkagép’ közötti kapcsolatot.) A szavak „eredeti”, „elsődleges”, illetve „átvitt”, „másodlagos” jelentése között is húzódik, húzódhat egy ilyen határ, amely stilisztikai szerepét tekintve igen hasonló lehet ahhoz, amit a homonimák „okoznak”: többsíkúvá, gazdagabbá teszik a költői szöveget. Lássunk néhány ilyen szemelvényt is Ács Károly költeményeiből, befejezésül:

„félelem *lep meg*” (Aki mindig elkésik: *meglep* 1. 'meglepetést okoz' 2. 'váratlanul betoppan'); A TEST SZÁRAZ KOCSÁNY *ESETT* GYÜMÖLCS (Triptichon az emberről II.: *ESETT* 1. 'olyan, amely leesett', 2. 'tönkrement, elesett, értékét vesztett'). A *Kósza sorok 1955 májusán* című vers utolsó szava, az *igazán* mondatszó (mondatértékű módosítószó) is többértelmű: 'tényleg, valóban' jelentést is hordozhat, de 'igazából, a maga valóságában' is lehet az értelme:

Tíz év előtt írtam először verset
 (akkor még nem ismertem a szerelmet).
 Tíz év. Tíz május. Tíz évgyűrű a fán.
 Most már ismerem. *Igazán*.

De a szavak – bizonyos versbéli szavak – poliszémiájára épült a *Gólya* és a *Dél* című vers is.